

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА: СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ В ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛОВАХ

Одним з найважливіших проявів і наслідків мовної взаємодії є запозичення лексичних елементів. У лексиці української мови десятки тисяч слів запозичені в різний час і з різних мов. Запозичалися й запозичаються нині переважно іменники — назви предметів і понять, терміни різних галузей науки й техніки, і, як наслідок, запозичені слова на українському ґрунті не виявляють схильності до значних семантичних змін, здебільшого семантичні трансформації відбувалися в мові-джерелі.

Ключові слова: слов'янські мови, семантика, етимологія, первинне значення, антропоніми.

Багатоаспектна комплексна проблема взаємодії мов та її складника лексичних запозичень — хронологія та джерела останніх, їхні причини та наслідки, зміни формальні й семантичні здавна були і є актуальними для мовознавства всіх розвинутих країн. У наш бурхливий час її актуальність незрівнянно підвищилася через нинішній могутній процес розширення й зміцнення всебічних — економічних, політичних, культурних міжнародних — контактів, небачене досі тісне міжнаціональне співробітництво, через швидкий розвиток науки й техніки, виникнення великої кількості нових понять в усіх сферах людського життя. Міжнародні контакти набрали нині глобального характеру, отже, зростають і масштаби конвергенції мов.

Різноманітні питання, пов'язані із взаємодією мов, зокрема із запозиченням лексики, привертала увагу багатьох дослідників, у тому числі й українських. Загальні теоретичні питання висвітлювали в своїх працях Л. А. Булаховський, В. М. Русанівський і К. К. Цілуйко, В. В. Акуленко, А. О. Білецький, Ю. О. Жлуктенко¹ та ін.

Відзначалися змішаний характер мов світу, роль схрещення в мовному розвитку, співвідношення диференціації й інтеграції як типових процесів мовного життя, особливості й наслідки двомовності, різний ступінь проникності для сторонніх впливів різних рівнів мови, різні шляхи запозичення мовних елементів, зокрема лексичних, і т. ін. Л. А. Булаховський висунув і обґрунтував важливу те-

¹ Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Вибрані праці : В 5 т.— К., 1975.— Т. 1.— С. 321–470; див. також: Нариси з загального мовознавства.— 2-е вид.— К., 1959.— С. 114–138; Русанівський В. М., Цілуйко К. К. Типи мовних контактів і методи їх вивчення // Методологічні питання мовознавства.— К., 1966.— С. 134–145; Акуленко В. В. Существует ли интернациональная лексика? // Вопр. языкознания.— 1961.— № 3.— С. 60–68; Білецький А. А. Об интернационализмах // Білецький А. О. Вибрані праці.— К., 2012.— С. 184–202; Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти.— К., 1966.— 135 с.; Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия.— К., 1974.— 176 с.

зу про те, що широка й усебічна взаємодія літературних мов — одна з головних закономірностей їхнього розвитку².

Численні лексичні запозичення з окремих мов-джерел аналізувалися в дослідженнях І. В. Шаровольського, Д. Шелудька, А. П. Непокупного, Г. П. Їжакевич, О. М. Рота, П. М. Лизанця, А. П. Критенка, О. Д. Пономарева, С. П. Гриценко³ та багатьох інших.

Нині Україна має свій «Етимологічний словник української мови»⁴, у якому зібрано велику кількість слів як літературної мови, так і діалектних. Його завдання — коротко визначити походження слів; вони подаються в словнику гніздами споріднених утворень, і коментується лише одне з них — реєстрове, як правило, непохідне.

Поряд з питомими словами висвітлюється походження й слів запозичених. Їх у сучасній українській мові десятки тисяч. Починаючи з найдавніших часів, і слов'янські племена, з яких згодом сформувався український народ, і українці упродовж усієї своєї історії жили й продовжують жити в оточенні багатьох споріднених і неспоріднених племен і народів, з якими доводилося й доводиться спілкуватись упродовж сотень, а то й тисяч років. Свій внесок у розширення кола запозичених елементів у лексичному складі української мови зробили й переселенці з різних країн на терени України — росіяни, поляки, чехи, болгари, німці, угорці та ін. Запозичені в різний час слова продовжують жити в українській мові, нерідко змінюючись і фонетично, і семантично. Семантичні зміни можна простежити ще в мові-джерелі, найдавнішу семантику допомагають встановити також відповідники в споріднених мовах.

Давні запозичення фіксуються ще з праслов'янських і навіть з індоєвропейських часів — з мов неіндоєвропейських племен, частково середземноморського ареалу.

Так, слово *родзінка*, відоме кільком європейським мовам (польській, німецькій, французькій), зводиться до лат. *racētus* «виноградне гроно, виноградна гілка, лоза», нар.-лат. **racītus* «т. с.», що є, як припускається, доіндоєвропейським субстратним словом⁵; *тур* (зоол.) < псл. **turь*, також здавна вживане в багатьох індоєвропейських мовах (латинській, грецькій, авестійській, готській та ін.), вважається залишком доіндоєвропейського субстрату; розглядалося як запозичене з фіно-угорських псл. **šcirь* «пацюк» (удм. *шыр* «миша», фін. *hiiri* «т. с.»).

Не є питомими слов'янськими, хоча й запозичені значно пізніше й через посередництво інших мов, слова *бáня* «лазня» (через посередництво народнола-

² Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 460 та ін.

³ Шаровольський І. Німецькі позичені слова в українській мові // Записки Київського Інституту народної освіти. — 1926–1927. — Ч. 1–2. — С. 75–82; Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові // Збірник Комісії для дослідження історії української мови. — К., 1931. — № 1. — С. 1–60; Непокупний А. П. Ареальні аспекти балтославянських мовних зв'язків. — К., 1964. — 168 с.; Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. — К., 1969. — 504 с.; Рот О. М. Проблеми інтерлінгвістики і фіно-угорсько-слов'янські мовні контакти найдавнішого періоду. — Мовознавство. — 1971. — № 4. — С. 16–27; Лизанец П. Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. — Будапешт, 1976. — 683 с.; Критенко А. П. Грецькі елементи в українській мові / Мовознавство. — 1973. — № 2. — С. 28–35; Пономарів О. Д. Лексика грецького походження в українській мові. — К., 2005. — 127 с.; Гриценко С. П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII ст. — К., 2011. — 367 с.

⁴ Етимологічний словник української мови. — К., 1982–2012. — Т. 1–6.

⁵ Глибшу етимологію й літературу про наведені в цій статті слова див.: Етимологічний словник української мови. — К., 1982–2012. — Т. 1–6.

тинської мови запозичено з грецької, де βαλανεύιον «т. с.» є словом неясного походження, можливо, пов'язане з давніми мовами середземноморських племен), ботанічна назва *лілія* (також через лат. *lilium* «т. с.» і грецьку походить із якоїсь східної середземноморської мови; не виключено, що джерелом є єгипетська), слово *лѳотос* (запозичене з латинської, що, як і грецьке, є, можливо, середземноморським словом невідомого походження), *м'ята* (через посередництво германських мов запозичене з латинської, де, як і в грецькій, походить з якоїсь доіндоєвропейської мови середземноморського ареалу), *олія* (запозичене з латинської або грецької мови), разом з вірм. *ewl* «т. с.» зводяться до невідомого середземноморського джерела, *фіалка* (запозичене з німецької мови і походить з лат. *viola*, що, як і грецьке відповідне слово, пов'язується з якоюсь давньою середземноморською мовою) та ін.

Далекі від слов'ян і географічно, і семантично поняття позначають запозичені через європейські та інші мови єгипетські слова *фараон* «цар Стародавнього Єгипту» (через гр. Φαραώ(ν) «т. с.» від єг. *per-o(3)* «палац»), *піраміда* (також через гр. πύραμις, род. відм. πύραμιδος, можливо, зводиться до єг. **primar* «піраміда»), *оазис* (єгипетське або коптське, пор. копт. *ouahe* «оазис»), *зінопоміам* — можливо, неточна грецька калька єг. *pehemout* «т. с.», буквально «водяна тварина».

Усі наведені вище слова є переважно назвами рослин, тварин, якихось конкретних, предметних реалій і, незважаючи на те, що є дуже давніми, досі вживаються без істотних семантичних змін, хоча, наприклад, в укр. *родзінка* «зіюминка» значення звузилося порівняно з лат. *rasētus* «виноградне гроно, виноградна гілка» (правда, в сучасній українській, як, очевидно, і в деяких інших слов'янських мовах, значення слова *родзінка* знову розширилося — його вживають у метафоричних висловах, коли йдеться про якусь особливо яскраву або важливу ідею чи думку, пор. і рос. *изюминка*), а в псл. **ščurь* «пацюк» значення дещо змінилося порівняно з давнішим фіно-уг. «миша».

Прослідками колишніх контактів індоєвропейців з давніми цивілізаціями є слова *варвар*, запозичене слов'янами з грецької; для гр. βάρβαρος «чужинець; грубий, жорстокий» припускається походження з шумеро-вавилонського джерела: звуконаслідувальне редушліковане шумер. *barbar* «чужинець», семіто-вавилонське *barbaru* «чужий»; *урбанізм* — через фр. *urbanisme* сходять до лат. *urbānus* «міський», похідного від *urbs* (род. відм. *urbis*) «місто; місто Рим», яке вважається запозиченим через етруське посередництво з шумерської мови (шумер. *urru* «місто»), та ін.

Більших семантичних змін зазнало слово *пан*, що, як припускається, запозичене в праслов'янську (псл. діал. **gъpanь*) з давньоіранських мов. Для давньоіранської реконструюється **gu-pāna-* / **gau-pāna-* «коров'ячий пастух, охоронець скоту», що складається з основ іран. *gau-* «корова, бик, велика рогата худоба» і *pāna-* «захист, охорона, сторожа», похідної від **pā-* «берегти, захищати». Сучасне значення розвинулося протягом багатьох століть із давнього, пов'язаного зі скотарством іранських племен.

Із пізньоскіфсько-сарматського джерела запозичене в давньоруські діалекти слово **xata* «сільський будинок», споріднене з іран. *kad* «будинок», авест. *kata-* «кімната, хижа» (прикладні переходи початкового *k > x* засвідчені в осетинській та інших східноіранських мовах); давнім запозиченням з іранських мов є назва одягу *шаровари* — цей одяг можна бачити на зображеннях скіфів.

Окремий шар давньої лексики в українській мові, як і в інших слов'янських, становлять гебраїзми, що з'явилися разом із християнством; прийшли, в основному, через грецьку та старослов'янську (церковнослов'янську) мови. Це насам-

перед антропоніми: біблійні *Ада́м* (гебр. *Ādām* від іменника *ādām* «людина»), *Є́ва* (гебр. *Ḥavvā*, пов'язане з *ḥayyā* «жива» і далі з *ḥayyūt* «життя»), а також *А́да* (гебр. *ʾAdhā* походить від іменника *ʾadhā* «прикраса, краса»), *Іва́н* (гебр. *Jōhānān*, власне «Ягве (бог) змилювався») — та ін.; пор. також *алілу́я* «хвала Богу» (вигук у кінці молитви) — від гебр. *hallelū jāh* «хваліть Йогову», *манна́* — від араам. *mannā* «небесна манна», спорідненого з гебр. *mān* «небесний дар, їжа», *месі́я* — від араам. *mēšīḥā* «помазаник» з гебр. *māšīḥ* «помазаний», пов'язаного з *māšāḥ* «він помазав» прасемітського походження, *ра́бин* з гр. ραββί зводиться до гебр. *rabbī* «вчителю мій» — від *rabh* «голова, господар, великий», *семі́ти* — від гебр. *šēm*, імені одного з трьох синів Ноя, буквально «знатне ім'я, слава», *субо́та* від араам. *šabbətā* або гебр. *šabbāt* «відпочинок, свято». У цих словах також в основному зберігається найдавніше їхнє значення, хоча в деяких етимологія засвідчує певні семантичні зсуви ще в старі часи, пор. пов'язану з давнім ритуалом метафоричність слова *месі́я* «помазаний» або розширення семантики в слові *семі́ти*.

Здавна найближчими сусідами слов'ян були германці. Отже, не дивно, що германізми запозичалися ще в праслов'янські часи. Давніми германізмами є слова *князь* (псл. **kъnędzъ* з шгерм. **kuningaz* або гот. **kuniggs*, днв. *kuning*, похідних від *kuni* «рід») і *король* (псл. **korľь*) — від імені Карла Великого (768–814 рр.), днв. *Karl*. У давньоруську мову з давньоскандинавської (давньоісландської) були запозичені імена *Ігор* (дісл. *Ingvarr* — від назви давньоісландського бога *Ingwi* та іменника *varr* «заступник, захисник»), *Оле́г* (дісл. *Helgi*) та *О́льга* (дісл. *Helga*), пов'язані з *heilagr* «святий».

Висловлювалися гіпотези про германське походження таких слів, як *смот* (днн. *scat* «монета, майно», нвн. *Schatz* «скарб»), *ху́жа* (шгерм. **hūsa* «укриття, захист», нім. *Haus* «дім, помешкання», англ. *house* «т. с.»), *хлі́б* (герм. **hlaiba-* «хліб», гот. *hlaifs*, дангл. *hlāf* «т. с.») та ін. Оскільки у слов'ян головним багатством була худоба, германське слово відповідно звузило своє значення; *ху́жа* продовжує й досі позначати вбоге помешкання, тоді як для цивілізованого житла нині вживається давнє іє. *dīm* або пізніше *буді́нок* (полонізм, що пов'язується з свн. *būden* «будувати»). Серед інших висувалася гіпотеза про запозичення з германських мов псл. **tjudь* / **tudь* «чужий» (пор. герм. **Beudō-* «народ», гот. *Biuda* «т. с.») та псл. **(j)avorь* «явір» (днв. *āhorn* «клен»).

Давнім германізмом є також слово *це́рква*: псл. **cьrku*, род. відм. **cьrkъve*; гот. **kyrikō* «церква», днв. *chirihha*, дангл. *cirice* «т. с.» виводяться з гр. κυρικόν (οἰκίον) «Господній (дім)»; дещо пізніше з'явився у слов'ян германізм *бу́ква* (пізньопсл. **buku* «літера», **bukъvi* «письмо») — пор. гот. *bōka* (< **bōkō*) «буква», *bōkōs* (мн.) «письмо, книжка, документ, грамота», днв. *buoh* «книжка», н. *Buch* «т. с.», пов'язані з назвою бука в германських мовах (гот. *bōka*, дісл. *bōk* і т. ін.), оскільки на букових дощечках у германців накреслювалися письмена.

Готська мова є джерелом для псл. **bljudo*, **bljudь* «блюдо» (гот. *biuþs*, род. відм. *biudis* «стіл, блюдо»), пов'язане з *biudan* «пропонувати, давати»; як запозичення з готської мови (гот. *stikls* «келик»), споріднене з днв. *stechal* «т. с.», первісно «ріг») розглядається також слово *склю* (псл. **stьklo* «т. с.»), яке далі задовільної етимології не має — від назви конкретного предмета слово розширило своє значення на слов'янському ґрунті до абстрактнішої назви матеріалу, з якого предмет виготовлено.

До франкської мови сходять давні запозичені слова *ба́шута* — через посередництво чеської (можливо, також польської), італійської й пізньолатинської

мов — з франк. **bastjan* «обплітати тином»; *бутон* — через фр. *bouton* «пуп'янок» < ст. *bot* «кінець; удар», пов'язане з франк. **bōtan* «бити»; *гараж* — через рос. *гараж*, фр. *garage* «т. с.» від франк. **warōn* «берегти»; для *суп* < фр. *soupe* «суп, юшка» від галлороманського *supra* «приправлене», **suppare* «приправляти» припускається запозичення з германських, зокрема з франкської мови. Предметна слов'янська назва *баўта* пов'язується з давнім процесом виготовлення примітивних виробів у германців, а *бутон* — через значення «кінець» (гілки) — з «удар», «бити»; сучасне *гараж* «приміщення для автомашин» — із загальним франкським «берегти», а конкретне *суп* — із так само досить конкретним «приправляти».

Через посередництво германців до слов'ян потрапили деякі давні назви з мов кельтських племен. Такими є, зокрема, слова *броня*, *волх*, *ліки*, *лот*, *поштáмт* та ін.: псл. **br̥n̥ja* походить від гот. *brunjo* «броня, панцир, лати», двн. *brunja*, *brunna* «т. с.», дангл. *brunnia* «нагрудник», що запозичені з кельтських мов; гот. **walhs*, двн. *walah*, *walh*, свн. *walch* «чужинець, кельт, романець» > псл. **volx* «представник романських народів» походять з кельтського етноніма *Volcae*; гот. *lēkeis* «лікар», *lēkinōn* «лікувати», двн. *lāchinōn* «т. с.», звідки укр. *лік*, *ліки*, зіставляються з кельтським дірл. *līaig*, род. відм. *lēga* «лікар»; гол. *lood*, що є джерелом укр. *лот* «прилад для вимірювання глибини моря, річки», вважається запозиченням (так само, як і свн. *lōt*, нвн. *Lot* «т. с.») з кельтських мов; це стосується і застарілого терміна укр. *лот* «одиниця маси (ваги)» з нім. *Lot* «грузило, лот; міра ваги» < свн. *lot* «свинець; міра ваги, відлита із свинцю» < пгерм. *lauda* «свинець для паяння», що також є кельтським. У запозиченому з німецької мови складному утворенні *поштáмт* (нім. *Postamt* складається з *Post* «пошта» та *Amt* «посада, установа») друга частина пов'язується з давньокельтським *ambacti* «слуги», буквально «ті, що рухаються навколо (пана)».

Посередниками при проникненні давніх кельтських слів у слов'янські мови, зокрема в українську, могли бути не тільки германські, а й романські мови. Так, з французької мови запозичене слово *васáл*: фр. *vassal* «т. с.» < слат. *vassallus*, яке пов'язане з *vassus* «слуга», що є словом кельтського (галльського) походження (дбрет. *uvas*, брет. *gewaz* «слуга», кімр., корн. *gwaz* «юнак, слуга»); термін *ланцét* також з французької, де *lancette* утворене від *lance* «спис, піка» < лат. *lancea* «т. с.», для якого припускається кельтське походження. Назва одягу *мантія* і споріднені з нею *манта*, *манті́лья*, *мантó* сходять до лат. *mantia* «плащ», що є, можливо, кельтським словом; так само для лат. *sarra* «рід головного убору», з яким пов'язується старе запозичення укр. *ша́пка*, можливе кельтське джерело.

Як видно з наведених мовних фактів, значення українських слів близькі до значень давніх кельтських, які є переважно словами культурної сфери.

Вплив кельтів на германські племена був у давнину дуже інтенсивним. Історичні, археологічні свідчення цього відсутні, але велика кількість лексичних запозичень недвозначно промовляє про трагічні для германців обставини. «Німецька мова, — зазначав О. Брюкнер, — доводить те, про що в історії панує мертве мовчання: колись кельт панував над германцем... Ряд найважливіших слів, невіддільних від німецької мови, але запозичених від кельтів, доводить колишню перевагу військову, державну, соціальну, що належала кельтам ще близько VI ст. до нашої ери... Кельтській аристократії ми зобов'язані винаходом мила, якого не знав старожитній світ, набиванням перин та ковдр гусячим пухом, полюванням із соколом. Навіть сама назва германців кельтського походження»⁶.

⁶ Brückner O. Walka o język.— Lwów, 1917.— S. 151–152.

Через латинську ввійшли в європейські мови етруські слова (етруски ще в середині останнього тисячоліття до н. е. займали Апеннінський півострів, поки їх звідти не витіснили римляни): сучасний термін *антэна* запозичений (через французьку) з латинської, де означав «рейка», можливо, з етруської мови; *вулкан* також є латинізмом; лат. *Vulcānus* «бог вогню і ковальської справи» походить з етруської; *палаці* — лат. *palātium* первісно означало резиденцію Августа на Палатинському пагорбі в Римі; назва центрального з семи римських пагорбів *Palātium* вважається словом етруського походження і пов'язується з іменем італійського бога скотарства *Palēs*; *персона* — запозичено з латинської, де *persōna* «маска; роль; особа» виникло з етрус. *persu* «маскована постать», первісно назва бога чи демона, що приймав душі померлих; *сервэтка* — через польську мову запозичено з французької, де *serviette* «серветка» пов'язане з *servir* «служити; користуватися; подавати на стіл», що походить від лат. *servīre* «служити» і далі від *servus* «слуга, раб», запозиченого з етруської мови (з лат. *servus* «слуга» пов'язані також споріднені *сервант*, *сервіз*, *сервіс*); *церемонія* — від лат. *caerimōnia* (*caeremōnia*) «благочиння, побожність, культовий обряд», первісно обряд, що його виконували етруські жерці в м. Цера (лат. *Caere*, поблизу Рима).

Як і кельтські, етруські за походженням слова належали здебільшого до культурної сфери. У наведених прикладах впадає в око їхній зв'язок із власними іменами, що лягли в їх основу: *вулкан* — від імені бога вогню і ковальської справи, *палаці* — від назви пагорба і далі від імені бога скотарства, *персона* — від назви бога чи демона, *церемонія* — від назви міста, де виконувався певний обряд; існує також легенда про походження лат. *servīre* «служити» від імені етруського принца *Serv(usa)*, полоненого римлянами і змушеного їм прислужувати.

Про високу культуру етрусків може свідчити, серед іншого, той факт, що латинський алфавіт був запозичений римлянами у греків через посередництво етрусків.

Запозичення з германських мов, зокрема з готської, франкської, а також з кельтських, з етруської відбивають давні західні впливи на слов'ян, гебрайська ж разом з арабською та тюркськими свідчать про роль східного світу.

Виняткове значення для розвитку науки й культури в Європі, для всього ходу сучасної цивілізації мало виникнення математики як науки про кількість, засновану на десятковій системі чисел, внутрішній організації числового ряду, позиційному позначенні числа. Батьківщиною десяткової системи вважається Індія. Пам'ятки, починаючи з V століття н. е., засвідчують високу арифметичну культуру індійських учених, які вміли оперувати не лише цілими числами, а й дробами (хоча китайці оперували й дробами, і від'ємними числами ще в II ст. н. е.). Математичні знання індусів запозичили араби. У поширенні цих знань у Європі вирішальну роль відіграв написаний у IX ст. трактат середньоазіатського вченого Мохаммеда аль-Хорезмі (787–850 рр.). Після перекладу цього трактату з арабської на латинську (в XII ст.) європейським ученим стали відомі й індійська десяткова система чисел, і позиційний їх запис (коли величина залежить не тільки безпосередньо від зображення цифри, а й від її місця в запису), і операції з ними — додавання, віднімання, множення, ділення, добування квадратного кореня. Через цей трактат були запозичені також сучасні цифри (вони й досі називаються арабськими, насправді ж походять з Індії), хоча в офіційних паперах у Європі ще в XIII ст. дозволялися лише римські цифри; у східних слов'ян останні вийшли з ужитку лише в часи після Петра I.

З арабського трактату Мохаммеда аль-Хорезмі «Al-ğabr wa'l-muqābala» («Відновлення й протиставлення») через слат. *algebra* поширилася назва розділу математики *алгебра*, а від частини імені автора трактату *аль-Хорезмі* утворено поширений нині інтернаціональний термін *алгоритм*.

Висока арабська вченість, пов'язана з індійською (навіть лінгвістичні праці арабських учених дають привід припустити вплив на них індійської мовознавчої традиції), поширювалася в європейських країнах через мавританські університети в Іспанії — в Толедо, Севільї, Гренаді. Саме в них з'явилися в латинській мові, а з неї потрапили в інші, у тому числі в українську, арабські слова *алкоголь*, *алхімія*, *ар'я́н*, *ісла́м*, *казна́*, *Кора́н*, *мечеть*, *паранджа́*, *султа́н*, а також *хаба́р*, *харч*, *шуба*, *щє́рба* та ін.

Так, *алкоголь* — з араб. *al-ku ħl* (< ассир.), яке в значенні «дуже дрібний порошок, сурма» вживалося європейськими алхіміками та фармакологами; значення «винний спирт» слово набуло лише з кінця XVI ст.; *алма́з* — через тюркські мови (тур. *elmas*, тат. *алмас* «т. с.») запозичене з арабської, у якій *al mas*, *el mas* (осмислюване пізніше як сполучення з артикля *al* та іменника *mas*) походить від гр. *ἀδάμας* «діамант», що пов'язується з *ἀδάμας* «незламний»; *алхімія* — через посередництво західноєвропейських мов потрапило в українську також з арабської: араб. *al-kī-miyā'*, де *al* є артиклем, а *kīmiyā'* походить із власної назви гр. *Χημία* «Єгипет» від єг. *khem* (*khame*) «чорний»; *ар'я́н* — через тюркські мови від араб. *ʿarab* «араб»; *ісла́м* — одна із світових релігій (віра в Аллаха і його пророка Магомеда), що з'явилася в Аравії в VII ст. — від араб. *islām*, давніше значення «підкорятися (волі Аллаха)» від *salama* «підкорятися»; *Кора́н* «священна книга мусульман» — араб. *qur'ān* «читання, декламація» від *qara'a* «читав, декламував»; *мечеть* «молитовний дім у мусульман» — з араб. *masǧid* «місце поклоніння», пов'язаного з *sadǧada* «падати ниць»; *паранджа́* «одяг мусульманських жінок з сіткою, що закриває обличчя» — через тюркське й перське посередництво зводиться до араб. *farānǧa*, *farānǧija* «т. с.»; *султа́н* — «титул монарха в країнах Сходу» — через посередництво турецької та інших тюркських мов запозичено з арабської, де *sultān* «титул монарха, володар» споріднене з назвами володарів в інших семітських мовах (арамейській, гебрайській, аккадській); *хаба́р* — з араб. *ħabar* «повідомлення, вістка, новина» (звідси й тур. *haber* «т. с.»), значення «підкуп» розвинулося, очевидно, на слов'янському ґрунті на підставі значення «шлата за повідомлення»; *харч* — з араб. *ħarġ* «витрати; пайок, раціон» пов'язане з *ħaraġa* «виходити, виділяти», *ħaraġ* «податок»; *шуба* — з араб. *šubba* «джубба» (верхній одяг з широкими рукавами); того ж походження, від того самого арабського слова, але запозичені українцями різними шляхами назви одягу *джермпер* — з англ. *junper* (від фр. *jure* «спідниця», давніше «жакет»); *жупа́н* — з італійської (можливо, через посередництво польської) — іт. *giubbone* «селянський каптан» є аугментативом від *giubba* «куртка»; *ю́бка*, *ю́пка* — також з італійської (через французьку або німецьку, пор. свн. *jurre* «куртка; спідниця»), іт. *giuppa* / *giubba* «безрукавка; куртка»; *щє́рба* — через тюркські (тур. *çorba* «юшка», тат. *šurpa*, чув. *шурпе* «т. с.») — від араб. *šurba* «ковток; напій; мікстура», що пов'язується з дієсловом *šariba* «пити, сьорбати».

Більшість арабських слів уживані в українській мові в тих самих значеннях, що були в арабській і збереглися в інших європейських (*ісла́м*, *Кора́н*, *мечеть*, *алкоголь*, *алма́з*, *алхімія*) або в тюркських (*паранджа́*, *султа́н*, *щє́рба*) мовах. В інших словах значення з часом дещо змінилися під впливом різних географічних, соціальних чи побутових факторів (*шуба* — *джермпер* — *жупа́н* — *ю́пка*, *хаба́р*, *харч* тощо).

Багатовікове співіснування слов'ян, у тому числі українців, із тюркськими племенами й народами, співіснування далеко не завжди мирне, залишило в українській лексиці значний шар запозичень. Як одне з найбільш архаїчних можна розглядати укр. *капище* < ст.-сл., цсл. *капиште* «язичницький храм», пов'язане зі ст.-сл. *капь* «видиво, привид, образ», для якого припускається запозичення з давньочуваської (дунайсько-булгарської) мови; слово, очевидно, належить до пратюркського шару лексики тюркських мов. Частина тюркізмів походить з перської та арабської мов.

Серед тюркізмів чимало слів на позначення понять, життєво важливих для українців, звичних, широковживаних, як назви осіб: *богаті́р* (тюрк. *bayatur* «герой», тур. *bahadır* «т. с.», чагат. *atur* «сміливий»); *гайдама́ка* (тур. *haydamak* «розбійник», тат. *гайдамак* «гнати; грабувати»), *коза́к* (тур. *kazak*, крим.-тат. *казак* «вільна, незалежна людина, шукач пригод, бродяга»), *товари́ш* (складне слово, пор. тур., чагат. *tavar* «майно, худоба, товар» та *eş (iş)* «приятель, товариш»), *хазя́їн* (дтюрк. *хожа*, тур. *hoca* «учитель; мулла» походять від перс. *хџа*, *хауџа* «майстер, учитель»), *чаба́н* (тур. *çoban* «пастух», крим.-тат. *чобан*); назви предметів побуту: *каза́н* (тур. *kazan*, крим.-тат. *казан* «т. с.»), *кіли́м* (тур. *kilim* «килим» — від перс. *kilām* «килим без ворсу»), *лю́лька* (тур. *lüle, lülä* «трубка; трубка для куріння» з перс. *lulä* «т. с.»); *то́рба* (тур., крим.-тат. *torba* «мішок»), *чо́бит* (тат. *чабата* «личак», башк. *сабата* «т. с.»), *ути́г* (тур. *ütü* «т. с.», *ütülemek* «прасувати»); назви музичних інструментів: *бараба́н* (тат. *дарабан*, тур. *balaban* «т. с.»), *до́бра* (уйг., хак. *домра* «т. с.»), *ко́бза* (тур. *koruz* «вид однострунної гітари»); назви будівель: *амба́р* (тур. *ambar*, тат. *анбар* з перс. *anbār* «повітка, сарай»), *сара́й* (тур., кипч. *sarai* «будинок; палац; сарай» з перс. *sārā(i)* «палац»), *чула́н* (тат. *çölân*, «хижа, комора», алт. *çulan* «загорода для худоби»); назви рослин, плодів, птахів: *гарбу́з* (полов. *харбуз*, *карбуз*, тур. *karpuz* «т. с.»), *каву́н* (тур. *kavun, kaun* «диня», чув. *кавāн* «гарбуз» з араб. *kavun* «диня»), *баклажа́н* (тур. *patlıcan* «т. с.» з перс. *bādinžān* < араб. *bādinžān* «т. с.»), *коми́ш* (тур. *kamış* «очерет; комиш; бамбук», крим.-тат. *камыш*), *бакла́н* (тур. *bağlan* «дрохва», тат. ст. *баклан* «дика гуска»), *леле́ка* (тур., крим.-тат. *lailäk* «т. с.» з перс. *leklek* < араб. *laklak* «т. с.»), звуконаслідувальне), *базар* (тат. *базар* від перс. *bāzār* «критий ринок»), *башта́н* (тур. *bostan* «город» з перс. *bōstan* «город, сад, баштан»), *майдáн* (тур. *meidan* «арена, площа; відкрите місце», крим.-тат. *māidan* «вільне, рівне місце» — від перс. *mejdan* «площа, арена» або араб. *maudān* «віддаль; обсяг; царина; місце для гри», пов'язаного з дієсловом *madda* «тягтися, притягатися»), *табу́н* (тур., крим.-тат. *табым* «т. с.» зіставляється з монг. *tabun* «п'ять»), *това́р* (псл. **tovarь* «худоба, майно» — дтюрк. *tavar* «добро, майно, багатство», тур. *davar* «худоба», крим.-тат. *tu'ar* «т. с.»), *тума́н* (тур. *duman* «дим, туман, курява», тат. *томан* «туман, морок»), *тютю́н* (тур. *tütün* «тютюн, дим», крим.-тат. *tütün* «т. с.»), *черга́* (тур. ст., діал. *жерге* «ряд; порядок; (військ.) стрій», чагат. *čärgä* «ряд, черга») та ін.

У тюркізмах — назвах осіб, предметів (будівель, рослин, плодів і т. ін.) значення в українській мові здебільшого збереглися без особливих змін (пор. *богаті́р*, *коза́к*, *чаба́н*, *каза́н*, *то́рба*, *амба́р*, *гарбу́з*, *баклажа́н*, *коми́ш* тощо) або відбулися незначні зміни: *бакла́н*, *ко́бза*, *майдáн*, *сара́й*, *хазя́їн* і т. ін.

З праслов'янських часів українці жили поруч із спорідненими поляками і, отже, племена й народи переймали одні в одних і реальні предмети, і деякі поняття. Полонізмами в українській мові є слова *міць* (давнє запозичення; п. *тос* «сила, міць» відповідає укр. заст. *міч* «сила, змога», пов'язаному з *могті*), *му́ляр*

Marschall < двн. *marahscal* «конюх», а потім «наглядач за слугами князя в мандрівках та походах», під час воєн «воєначальник»), *вагон* (з нім. *Waggon*, спорідненого з *Wagen* «віз»), *гальмб* (з свн. або двн. **hamal* «путь для тварин, яким передня нога прив'язувалася до голови»), *друк* (з нім. *Druck*, що споріднене з псл. **truti* «натирати»), *клáпан* (з нвн. *Klappen* — форми множини від *Klappe* «кришка»), *марка* (з нім. *Marke*, пов'язаного з *merken* «позначати»), *торф* (з нім. *Torf* «т. с.», спорідненого з псл. **dǫrnъ* «дерен»), *цемент* (з нім. *Zement*), *шніцель* (з нім. *Schnitzel*, пов'язаного з *schnitzen* «різати»), *шриффт* (з нім. *Schrift* «шриффт; почерк; твір; напис», утвореного від *schreiben* «писати») та ін.

Переважно це слова з предметним значенням, і в українській мові істотних змін в їхній семантиці не відбулося, хоча на німецькому ґрунті семантичні зсуви були істотними (пор. *маршал*, *вагон*, *гальмб*).

Запозичалися з німецької й антропоніми: *Емма* < нім. *Erma* (інша форма *Irma*), що пов'язується з *Irmín*, іменем божества давніх германців; *Леопольд* (двн. *Leutpald*, букв. «сміливий на людях», де *liuti* «люди» і *bald* «сміливий, відважний»), *Людвіг* (двн. *Hluodowig*, букв. «славний у бою», «славетний воїн») тощо.

Як і в інших європейських мовах, у лексичному складі української є велика кількість латинських і грецьких слів — інтернаціоналізмів, абстрактної лексики, термінів різних галузей науки. Найдавніші латинізми з'явилися на слов'янському ґрунті ще в дописемний період. Одним з них було слово *погáний* «бридкий», заст. «язичницький» з лат. *pāgānus* «сільський, неосвічений; язичницький», похідного від *pāgus* «село; округ»; значення «недобрий, бридкий» розвинулося як наслідок негативного ставлення до всього язичницького; припускався також вплив слів *гáна*, *гáнити*. До давніх латинізмів можна віднести слово *русáлії* «весняний обряд у давніх слов'ян» (з ним пов'язані укр. діал. *русáля* «Зелені свята», *русáлля* «п'ятниця перед Зеленими святами», літ. *русáлка* «водяна німфа, втілення душі померлої дівчини» та ін.) — з лат. *Rosália* «обряд поминання померлих» (одним з його атрибутів були вінки з роз), *Rosária* «т. с.», утворених від *rōsa* «троянда»; латинізмами є й ботанічні назви *рóза*, *рúжа* (останнє з'явилося в українській мові через польське посередництво). Ще праслов'янським запозиченням є також слово *колядá*, нині «старовинний різдвяний обряд; обрядова різдвяна пісня» (похідні від нього *колядки*, *колядувати*) — з лат. *Calendae* «календи», у римлян «перший день місяця» (звідси й пізніше *календár*).

Можна припустити давність запозичення і для діалектного *лярва* «розпусниця, негідниця», що походить з лат. *lārva* «злий дух, привид», пов'язаного з *lār* «добрий дух, який охороняє», *Lares* «душі померлих, домовики, що охороняють домашнє вогнище» — у латинській мові це прослідки культу предків, пор. укр. *діді* «предки; тіні по темних кутках», *дід* «будяк», *деді* «осот» — колючі рослини, снопи яких ставили біля дверей чи воріт, щоб відігнати нечисту силу (інша назва цих рослин — «чортополох»); у християнські часи назви язичницьких добрих духів, охоронців дому, набули негативних конотацій (лат. *lārva* «злий дух», укр. *дідько* «чорт»).

Панівна роль латинської мови в Західній Європі у середні віки і аж до XIX–XX ст. зумовила звернення до латини і в Україні. Серед іншого ця мова була необхідна в стосунках із західними сусідами. Латиномовні документи з'явилися, очевидно, найперше в Галицькій Русі. З часом латина стає в Україні предметом вивчення спочатку в братських школах, а згодом і в заснованій 1632 р. Києво-Могилянській академії; українські студенти здобували освіту також у західноєвропейських університетах, де викладання провадилося латинською мовою.

Із розвитком писемності в Україні, формуванням староукраїнської літературної мови, збагаченням її лексики природно все ширше залучаються запозичення з латинської мови. У текстах можна було зустріти латинізми, що пізніше здебільшого стали інтернаціоналізмами: *автор* (від лат. *auctor* «творець, знавець», похідне від дієслова *augeo* «збільшую, сприяю»), *компози́тор* (від лат. *compositor* «укладач, організатор», пов'язаного з *compono* «складаю, створюю»), *ко́нкурс* (від лат. *concursum* «зустріч; бій; суперництво», похідного від дієслова *concurro* «зустрічаюся; суперничаю», що утворено від *curro* «біжу»), *професор* (лат. *professor* «викладач, учитель», утворене від *professio* «вияв; заява; професія», пов'язаного з дієсловом *fārī* «говорити»), *ре́ктор* — лат. *rector* «керівник, правитель», що пов'язане з *rego* «керую, направляю» та ін.⁷

Особливо інтенсивним і тривалим був вплив латинської мови на українську в XVI–XVII ст., коли в мову ввійшли (нерідко за посередництвом польської) сотні слів термінологічного характеру, абстрактної лексики: *гумор* (лат. *hūmor* «волога», у середньовічній медицині також «соки організму, що впливають на настрій», похідне від *ūtēre* «бути вологим»), *дека́н* (лат. *decānus* «десятник у римському війську», утворене від *decem* «десять»), *екза́мен* (лат. *exāmen* «рій (перев. бджіл); ваги» виникло з первісного **eks-ag-smen*, буквально «вигання (бджіл для утворення рою)», що є префіксальним похідним від основи **agsmen*, утвореної від дієслова *ago* «жену»), *клас* (лат. *classis* «відділ війська; група людей» етимологічно пов'язане з *calo* «оголошую; скликаю»), *літера* (лат. *lītera* «буква алфавіту, лист», пов'язане з *līno* «мажу, фарбую»), *матерія* (з лат. *māteria* «речовина; будівельні матеріали, деревина», що є похідним від *māter* «мати; стовбур дерева»; філософського значення слово набуло в результаті калькування гр. ὄλη «ліс; деревина; речовина, матерія»), *президе́нт* (лат. *praesidens*, род. відм. *praesidentis* «той, хто сидить попереду, головуючий» пов'язане з дієсловом *praesideo* «сиджу попереду, головую», далі з безпрефіксним *sedeo* «сиджу»), *фігу́ра* (лат. *figūra* «фігура, вигляд», пов'язане з *figo* «створю, формую», спорідненим з гот. *deigan* «місити, ліпити з глини»), *фо́рум* (лат. *forum* «площа, двір; базар» споріднене з *forēs* «двері», похідним від іє. **dh̥uor-* «загорода, простір, замкнений воротами», звідки також псл. **dvorъ*) та ін.⁸

Первісне, етимологічне значення багатьох коренів, від яких походять найсучасніші інтернаціоналізми й терміни, нерідко архаїчно конкретне, предметне, пор. *когорта́* — утворене від *hortus* «обгороджене місце; горід, садок», *кон'юнкту́ра* — від *conjectura* «з'єднання, зв'язок» < *jugum* «ярмо», *стагна́ція* — від *stagnum* «озеро; стояча вода, калюжа», *стиму́л* — від *stimulus* «загострена палиця, якою підганяли тварин, стрекало», пов'язаного з *stilus* «гострий кіл, стебло» і т. ін. Так само в основі багатьох латинізмів, що позначають поняття сучасного цивілізованого суспільства, лежать корені дієслів побутового характеру: *екза́мен* — від суфіксальної основи **agsmen* < *ago* «жену», *еро́зія* — від *rōdere* «гризти», *ко́мплекс* — від *plecto* «плету», *паціе́нт* — від *patior* «терплю», *протегува́ти* — від *tego* «покриваю, ховаю» та ін.

Разом з тим чимало подібних слів набули сучасного значення (або близького до нього) ще в давнину, у високорозвиненому римському суспільстві: *імперато́р* «володар, повелитель» — лат. *imperātor* «т. с.» (від *impero* «наказую, во-

⁷ Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV — першої половини XVII ст.— К., 1991.— 238 с.

⁸ Гриценко С. П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII ст.— К., 2011.— 367 с.

лодарую»), *candidāt* — лат. *candidātus* «т. с.», буквально «одягнутий у біле» (від *candidus* «білий», *toga candida* «біла тога» — у Римі претендент на посаду повинен був з'являтися одягненим у білу тогу), *навiгáцiя* «судноплавство» — від лат. *nāvigātio* «т. с.» і под.

В українській, як і в інших європейських мовах, функціонують не тільки окремі латинські слова, а й цілі словосполучення, сталі вирази: *terra incognita* «невідома земля», *post scriptum* «після написаного», *in toto* «в цілому» тощо. Одне з таких словосполучень настільки міцно ввійшло у вжиток, що лексикалізувалося й деетимологізувалося, втративши своє латинське коріння: *aqua vitae* «вода життя» (про горілку) > *оковiта* (у такій формі відоме з пам'яток XVII ст.).

Є в українській мові власні імена латинського походження: *Вiктор* (лат. *Victor* — від іменника *victor* «переможець»), *Валентiн* (лат. *Valentinus* — від дієслова *valēre* «бути сильним, мати значення»), *Фелiкс* (лат. *Felix* — від прикметника *fēlix* «родючий; щасливий; багатий») та ін. Головна функція цих імен, як і всіх інших, незалежно від їхнього походження й первісної семантики, — іменувати якусь особу.

У наш час прискороного розвитку науки й техніки латинська мова залишається важливим джерелом утворення нових термінів — пор. *вiртуáльний*, *вiзуалiзáцiя*, *дiскóурс*, *домén*, *iтерáцiя*, *квaziфлéксiя*, *конкордáнс*, *мóдуль*, *рекурсiвнiсть*, *суперпозiцiя* і т. д., і т. ін.

Вважається, що давньослов'янські племена, зокрема східні, з греками тісних безпосередніх стосунків не мали (хоча дніпровський шлях із варяг у греки та грецькі поселення в Криму начебто свідчать про певні контакти). Зовсім нечисленні й найдавніші лексичні запозичення з грецької мови. До них (з певними сумнівами) відносять слово *корабель*: псл. **korabъ* (діал. **karabъ*) розглядається як усне запозичення — гр. *καράβιον* «корабельний човен, шлюпка» < *κάραβος*, звідки також араб. *qārib* «човен, шлюпка», нар.-лат. *cārabus* «легкий плетений човен, обтягнений шкірою».

Спорідненим з дгр. *ἄλτρος* «неспалений» є псл. **opyрь* «т. с., упир» (у слов'ян в язичницькі часи, коли панувала кремація мертвих, слово позначало неспалений з певних причин труп (наприклад, якщо людина померла далеко від домівки), який повертався до своїх родичів і карав їх за невиконання обов'язкового обряду)⁹. Нині важко визначити природу псл. **opyрь*: слово може бути давнім утворенням, незалежним від грецького, може бути його калькою або запозиченням.

Масове проникнення грецьких елементів у слов'янські мови пов'язане з прийняттям слов'янами християнства. Старослов'янські, а потім і церковнослов'янські пам'ятки містять переклади з грецької — євангелія, псалтирі, у тому числі й східнослов'янської (давньоруської) редакції. Виникають і власні релігійні тексти, що, як і переклади, мають чимало грецизмів. Це насамперед такі слова, як *амвón* (гр. *ἄμβων*, букв. «підвищення»), *áнгел* (гр. *ἄγγελος* «вісник»), *апóстол* (гр. *ἀπόστολος* «посланець»), *архіерей* (гр. *ἀρχιερεύς*, букв. «первосвященик»), *дiявóл* (гр. *διάβολος* «диявол; наклепник»), *дiякóн* (гр. *διάκονος* «диякон», ст. «слуга»), *iгúмен* (гр. *ἡγούμενος* «проводир»), *iкóна* (гр. *εἰκόν* «зображення, образ»), *канóн* (гр. *κανών* «прут; правило» < *κάννα* «очерет, комиш»), *келiя* (гр. *κελλίον* «комірчина, келія»), *монáх* (гр. *μοναχός* «самітний, одинокий»),

⁹ Докладніше див.: Лукінова Т. Б. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство : Доп. IX Міжнар. з'їзду славістів.— К., 1983.— С. 90–107.

параστάс «заупокійна відправа» (гр. παράστασις «т. с.»), *тράπεζа* «обід (у монастирі)» (гр. τράπεζα «стіл; час прийняття їжі») та ін.

Православна конфесія великою мірою сприяла зближенню слов'янського і насамперед східнослов'янського світу зі здавна високорозвиненим античним грецьким. Звідси велика кількість грецизмів у сферах культури, науки. Серед них є імена античних божеств і героїв: *Зевс* (гр. Ζεύς), *Афродіта* (гр. Ἀφροδίτη), *Атланта* (гр. Ἀτλᾶς, Ἀτλαντός — від дієслова τλῆναι «терпіти, витримувати» — за міфом, за участь у боротьбі проти Зевса титан повинен був тримати на плечах небозвід), *Геракл* (гр. Γεράκλες), *Ікар* (гр. Ἰκάρος), *Пегас* (гр. Πήγασος), *Прометей* (гр. Προμηθεύς), *Тантал* (гр. Τάνταλος) та ін.; назви небесних світил: *Оріон*, *Плеяди* (гр. Πλειάδες); географічні назви на карті світу: *Азія*, *Африка*, *Месопотамія* (гр. Μεσσοποταμία, букв. «Межиріччя», країна між Тигром і Євфратом), *Полінезія* (гр. Πολυνησία, букв. «багато островів»); географічні назви на півдні України: *Алушка*, *Алушта*, *Євпатрія*, *Мелітополь*, *Херсон* та ін.

Особливо численні в українців власні імена людей — християнських святих і мучеників: *Андрій* (гр. Ἀνδρέας — від прикметника ἀνδρείος «мужній, сміливий»), *Галіна* (гр. Γαλήνη — від іменника γαλήνη «спокій, ясність»), *Дмитр* (гр. Δημήτριος — від імені богині землеробства й родючості Δημήτηρ), *Євген* (гр. Εὐγένιος — від прикметника εὐγενής «благородний»), *Катеріна* (гр. Αἰκατερίνη), *Микола* (гр. Νικόλαος), *Олена* (гр. Ἑλένη), *Петр* (гр. Πέτρος від πέτρος «камінь»), *Тарас* (гр. Ταράσιος від тарάσσω «бентежу, тривожу») і багато інших.

Через грецьку прийшли до нас із релігійних текстів старовинні імена з давньоєврейської (гебрайської) та арамейської: *Іван* (гр. Ἰωάννης < девр. יְהוָנָן «Ягве (бог) змилювався»), *Марія* (гр. Μαρία < арам. Maryām), *Ганна* (гр. Ἄννα < гебр. חַנָּנָה), *Йосип* (гр. Ἰωσήφ < гебр. יוֹסֵף, букв. «він (бог) додасть») та ін.

Усі власні назви, незалежно від їхньої первісної семантики, виконують лише свою основну функцію — іменують людину чи якийсь інший об'єкт.

Словами, запозиченими з грецької мови, нині називають цілі галузі науки: *історія* (гр. ἱστορία «розпитування, відомості, знання», пов'язане з οἶδα, ἵσμεν «знаю», спорідненим з εἶδον «бачу»), *економіка* (похідне від *економія* з гр. οἰκονομία «керування домашнім господарством», утвореного від іменника οἶκος «дім, житло»), *філософія* (гр. φιλοσοφία, буквально «любов до знання»), *ботаніка* (з гр. βοτανική, утвореного від βοτάνη «трава», пов'язаного з βόσκει «пасу»); того ж походження численні терміни з різних галузей, пор., наприклад, у медицині: *астма* (гр. ἀσθμα «задишка», що пов'язується з ἀημι «дути; віяти»), *ішіас* (гр. ἰσχιάς «біль у стегні», похідне від ἰσχίον «стегно»), *клініка* (гр. κλινική «лікування», утворене від κλίνη «ліжка»), *параліч* (від гр. παράλυσις «розслаблення, параліч», що походить від паралύω «слабну, знесилокую»), *травма* (гр. τραῦμα «рана, пошкодження»), *хірургія* (гр. χειρουργία «ручна робота, ремесло», утворене з гр. χεῖρ «рука» і ἔργον «діло, робота») і т. ін.

Грецизмами можуть позначатися важливі поняття соціального життя, культури, мистецтва: *академія* (гр. Ἀκαδημία, первісно «школа Платона»; слово походить, за переказом, від власного імені міфічного героя, якому належала ділянка з садом, де заснував свою філософську школу Платон), *бібліотека* (гр. βιβλιοθήκη, буквально «книгосховище»), *демократія* (гр. δημοκρατία, буквально «народовладдя»), *енергія* (гр. ἐνέργεια «діяльність; сила», слово утворене Аристотелем від прикметника ἐνεργής «діловий, активний» < ἔργον «праця»), *епіоха* (гр. ἐποχή «затримка; визначений час» походить від дієслова ἐπέχω «затримую»), *монарх* (гр. μόναρχος «т. с.»), утворене від числівника μόνος «один» та

іменника ἀρχός «керівник, вождь»), *κόσμος* (гр. κόσμος «будова; світ, світобудова»), *му́зика* (гр. μουσική «т. с.», пов'язане з μουσα «муза»), *планета* (гр. πλανήτης «бродячий, мандрівний»), *сцена* (гр. σκηνή «намет, шатро, поміст»), *театр* (гр. θέατρον «т. с.», буквально «місце для глядіння», похідне від θέα «глядіння») і багато інших.

Велика кількість грецизмів функціонує в європейських мовах як інтернаціоналізми й потрапила в українську не безпосередньо з грецької, а з латинської, німецької, російської та інших мов (*еконóміка*, *ботáніка*, *епóха*, *планета*, *му́зика*, *театр* і т. ін.). Їхня семантика така сама, як і в інших європейських мовах.

Дослідник запозичень з грецької мови О. Д. Пономарів, ураховуючи похідні, складні утворення з елементами ἀντι-, ἀρχι-, ὑπερ-, ὑπο-, ψευδο-, -λογία та ін., налічує в українській понад 11 тис. слів грецького походження.

У давній семантиці грецизмів можуть бути прослідки архаїчних уявлень, як, наприклад, у слові *дракóн* — гр. δράκων, первісно «той, хто має гострий погляд», пов'язане з δέρκομαι «дивлюся» (споріднене з дінд. др̥с- «погляд», дарс- «дивитися»), — існувала віра в магічну силу погляду (пор. також міф про Медузу Горгону, яка вбивала своїм поглядом), *епфір* — з гр. εἶδη «запалюю, горю» — давні греки вважали верхні шари атмосфери вогняними.

Як і в латинізмах, в основі грецьких термінів можуть лежати назви побутових предметів і дій: *ботáніка* (гр. βοτάνη «трава», βόσκω «пасу»), *да́ктиль* «віршовий розмір» (первісно δάκτυλος «палець»), *егі́да* (гр. αἶγίς, род. відм. αἰγίδος «щит богів») пов'язується з αἶξ «коза» — первісно «щит з козиної шкіри»), *епóха* (гр. ἔχω «тримаю»), *ка́федра* (гр. ἔζομαι «сиджу, сідаю»), *ме́тод* (гр. μέθοδος «шлях, дорога»), *меχáніка* (гр. μηχανικός «умілий, спритний»), *трагеді́я* (гр. τραγῳδία, букв. «козлиня пісня» — співи виконувались акторами, одягненими в козлині шкіри) та ін.

Через старослов'янську (церковнослов'янську) та давньоруську мови в українську ввійшли не лише грецизми (пор. також *арха́нґель* < ст.-сл. аръханъгелъ — з гр. ἀρχάγγελος «старший вісник», *де́мон* < ст.-сл. демонъ, друс. *демонь* — з гр. δαίμων «дух; душа померлого; диявол», *псалóм* < ст.-сл. псалъмъ, друс. *псалъмъ* — з гр. ψαλμός «спів» та ін.), а й кальки грецьких слів: *благосло́вити* < ст.-сл. *благословити*, друс. *благословити* — з гр. εὐλογεῖν «т. с.»), *вті́лити* (цсл. *въпльтити* — з гр. σαρκοῦν «т. с.»), *інок* (цсл. *инокъ* — з гр. μονός «монах»), *мо́щи* (ст.-сл. *мощи*, друс. *мощи* — з гр. δυνάμεις «сили; мо́щи»), *торжествó* (ст.-сл. *тръжьство* «свято, урочистості») утворено від тръгъ «ринок» як калька гр. πανήγυρις «святкові збори», пов'язаного з ἀγορά «ринок»). Є й прямі запозичення зі старослов'янської: *вождь*, *блáго*, *вóйн*, *жезл*, *злáто*, *збóдчий*, *обі́тель*, *бтрок*, з цсл. *соѡз*, *супрѹг* тощо.

Тривалі контакти українців з росіянами і насамперед багаторічне співіснування з ними в одній державі залишили в спадщину значну кількість запозичень. Серед них такі, що відбивають особливості суспільного життя росіян (*цар*, *декабріст*, *опрі́чина*, *помі́щик*), реалії життя радянських часів: *будьóнвіка*, *бі́льшовік*, *менишóвік*; нерідко це кальки складноскорочених утворень: *виконкóм*, *завзбóсп*, *кербóд*, *колгбóсп*, *командáрм*, *комбáт*, *комсомóл*, *наркóм*, *обкóм*, *радгóсп*, *сільнó*, *торгпрéд*, *юнкóр*; інколи — аббревіатури: *втуз*, *ЖЕК*, *неп* тощо.

Через посередництво російської мови в українську потрапили назви, що характеризують життя народів Росії: *кара́куль*, *кишлáк* — з узб. діал. *коракул* «порода овець», *кишлок* «кишлак», *нарзán* — з кабард. *нарт-санэ* «напій племені нартів», *пельмéні* (з мови комі, де *пель-нянь* «т. с.»), букв. «вухка з хліба» — за

зовнішньою подібністю), *німи* «взуття» (з ненец. *німа* «чобіт»), *унти* «хутряне взуття» (з евенк. *unta* «чобіт»), *чум* «житло кочовиків» (з мови комі *чом*, удм. *чум* «комора») і т. ін.

Також через російську мову — з публіцистики, з наукової літератури в українську ввійшла велика кількість інтернаціоналізмів, термінів різних галузей науки. Практика свідчить, що семантика подібних запозичень в українській або не змінюється, або змінюється незначною мірою.

В українській мові досить великий шар запозичень з французької. Безпосередніх контактів з французами українці не мали, отже, запозичення ввійшли в мову книжним шляхом, через переклади, з мови освіченої частини суспільства, через посередництво польської та російської мов. Це слова й терміни, пов'язані з життям цивілізованого суспільства, з мистецтвом, з культурним побутом: *букет* (фр. *bouquet* «т. с.», первісно «гай», що є зменшувальною формою до *bois* «ліс, група дерев»), *велосипед* (фр. *vélocipède*, букв. «швидкими ногами», утворене на початку XIX ст.), *водевіль* (фр. *vaudeville* «т. с.») виникло із словосполучення *vaul de Vire* «долина Вір» — назви місцевості, де вперше з'явився цей жанр), *егоїзм* (фр. *égoïsme* «т. с.», книжне утворення від лат. *egō* «я»), *журнал* (фр. *journal* «т. с.») виникло із словосполучення *papier journal*, букв. «щоденний папір (листок)»), *кашнє* (фр. *cache-nez* «т. с.», букв. «ховай ніс»), *ломбард* (фр. *lombard* «ломбардський» — від назви провінції Ломбардії, звідки в середні віки походило багато банкірів і лихварів), *мер* (фр. *maire* «т. с.», від лат. *maior* «більший»), *фіакр* (фр. *fiacre* — від назви готелю Св. Фіакра в Парижі, де екіпажі мали стоянку) і т. ін.

Оскільки французька мова належить до групи романських, більшість її утворень або продовжує латинські слова, або має латинські корені (як це частково видно і з наведених вище прикладів): *авіація* (фр. *aviation* «т. с.» — штучне утворення XIX ст. від лат. *avis* «птаха»), *агрегат* (фр. *agrégat* «т. с.») походить від лат. *aggregātum* «з'єднане», спорідненого з *grex* «стадо»), *дама* (фр. *dame* «т. с.» — від лат. *domina* «господиня», похідного від *domus* «дім»), *денеша* (фр. *dépêche* «т. с.») пов'язане з лат. *pedica* «петля», *pes* «нога»), *емulsion* (фр. *émulsion* «т. с.») зводиться до лат. *mulgeo* «дою»), *калька* «копія» (фр. *calque* «т. с.» походить з лат. *calco* «топтати», пов'язаного з *calx* «п'ята»), *міністр* (фр. *ministre* «міністр» походить від лат. *minister* «помічник, слуга», утвореного від *minor* «менший»), *фінанси* (фр. *finance* «т. с.») пов'язане з лат. *finire* «обмежувати, визначати», *фініс* «кінєць») і т. ін.

Сучасна семантика всіх цих і багатьох подібних слів і термінів далека від первісної, але семантичні зміни відбулися в них, як правило, на ґрунті французької мови; в українській вони функціонують без істотних семантичних зрушень.

Французька мова була посередницею запозичень із спорідненої італійської: *банк* — фр. *banque* «т. с.» з іт. *banca* (*banko*) «лава, стіл міньяла; банк» (від герм. *bank* «лава»), *душ* — через фр. *douche* «т. с.» походить з іт. *doccia* «водопровідна труба», що пов'язане з лат. *dūco* «веду, тягну»), *парфуми* — через фр. *parfum* «пахощі, духи» — з іт. *parfumare* «насичувати духами» від лат. *fūmus* «дим» тощо. Інші запозичення з італійської потрапили в українську (нерідко як інтернаціоналізми) через посередництво інших мов (російської, польської, німецької) або книжним шляхом. Переважно це мистецькі терміни: *арія* (іт. *aria* «пісня, мелодія» виводиться від *aria* «повітря»), *дуєт* (іт. *duetto* «спів удвох» походить від лат. *duo* «два»), *каватіна* (іт. *cavatina* «т. с.» пов'язане з *cavata* «видобування голосу», лат. *cavus* «порожній»), *квінтет* (іт. *quintetto* «т. с.» — з лат.

quintus («п'ятий»), *концерт* (іт. *concerto* «концерт; згода» пов'язане з лат. *concertāre* «змагатися, сперечатися»), *опера* (іт. *opera* «т. с.» походить від лат. *opera* «праця, твір»), *скерцо* (іт. *scherzo* «т. с.», букв. «жарт», пов'язане з снн. *schērs* «т. с.»). Це також назви плодів, овочів, страв: *вермішель* (іт. *vermicelli* «т. с.», букв. «черв'ячки», за зовнішньою схожістю — від лат. *vermis* «черв'як»), *макарони* (іт. *maccheroni*, діал. *maccarone* «т. с.» походить від пізньогр. макарія «юшка з ячних круп»), *помідор* (іт. *pomodoro* — із словосполучення *pomo d'oro*, букв. «золоте яблуко»), *салат* (іт. *salata* «соління» пов'язане із *sale* «сіль»); фінансові терміни: *каса* (іт. *cassa* «скриня; каса» походить від лат. *capsa* «скриня», пов'язаного з *capio* «хапаю, беру»), *нуль* (іт. *nulla* «ніщо» — від лат. *nūllus* «ніякий, жодний»), *процент* (через німецьку мову з іт. *per cento*, лат. *pro cento* «від сотні») тощо.

З італійської мови походить термін *ракета* «літальний апарат»: іт. *rocchetta* «літальний апарат з обертальним рухом» є зменшувальною формою іменника *rossa* «веретено» (той самий рух думки й у фр. *fusée* «ракета» < *fuseau* «веретено»).

Запозичення з іспанської мови стосуються переважно специфічних понять, пов'язаних із життям іспанців: *кастаньєта* — ісп. *castañeta* є зменшеною формою від *castaña* «каштан», назву перенесено за зовнішньою подібністю каштаньєт до каштанів; *торeadор* — ісп. *toreador* (*torero*) «т. с.» пов'язане з лат. *taurus* «бик»; *хунта* — ісп. *junta* «об'єднання» походить від лат. *jungere* «з'єднувати» (спорідненого з *jugum* «ярмо»); це також назви тварин, рослин, інших екзотизмів з мов колишніх колоній Іспанії чи інших далеких земель: з мов кечуа — *вігонь*, *лама*, *пума*, *хіна*, *пампаси*, з індіанських мов Мексики — *какао*, *шоколад*, з мов таїно — *савана*, з аравакської — *табак*, з мов майя — *сигара*, *цигарка* тощо.

Інші екзотизми з'явилися в українській мові через посередництво португальської: *банан*, *збра*, *самбо* — з мов народів Африки, *ананас* — з індіанських мов Південної Америки, *макака* — з мов банту, *манго* — з малайської (тамільської) мови тощо.

І італійські, і іспанські, і португальські слова мають здебільшого предметний характер і вживаються в українській мові переважно в своєму первісному значенні.

Для останніх десятиліть характерне посилення контактів з англomовними країнами, особливо з Америкою, а також з Великою Британією, Канадою. Запозичалися англіцизми й раніше — через посередництво російської, польської, німецької. Це були насамперед терміни різних галузей наук: *астероїд* (англ. *asteroid* «т. с.» — термін утворено астрономом В. Гершелем), *ват* (англ. *watt* «т. с.» — походить від прізвища *Watt*, винахідника парової машини), *генетика* (англ. *genetics* — утворене біологом У. Бетсоном на основі гр. γένος «рід»), *донор* (англ. *donor* «т. с.» походить від лат. *donāre* «дарувати, жертвувати»), *кібернетика* (англ. *cibernetics* «т. с.»; термін утворений Н. Вінером на основі гр. κυβερνητική (Платон) «мистецтво управління»), *тест* (англ. *test* «т. с.; перевірка» походить від фр. ст. *test* «пробірна чашка» < лат. *testum* «глиняна посудина», що пов'язується з *texere* «ткати, плести») і т. ін.

Серед англіцизмів чимало слів, що позначають поняття, пов'язані з повсякденним життям: *вегетаріанець* (англ. *vegetarian* «вегетаріанський», утворене від *vegetable* «овочі»), *вокзал* (англ. *Vauxhall* — назва місцевості біля Лондона, де існував публічний сад з концертами; в Росії *вокзал* спочатку означало «будинок для розваги пасажирів»), *клуб* (англ. *club* «палиця; товариство» — за англійським звичаєм, палиця була знаком запрошення гостей), *ліфт* (англ. *lift* «т. с.»

пов'язане з сангл. *liften* «піднімати»), *парламент* (англ. *parliament* «т. с.» походить від фр. *parler* «говорити»), *трамвай* (англ. *tramway* «т. с.» — складне слово з іменників *tram* «візок, вагон» і *way* «шлях»), *фільм* (англ. *film* «т. с.» < дангл. *filmen* «плівка», пов'язаного з дангл. *fell* «шкіра»).

Традиційно англіцизмами позначаються спортивні поняття: *бокс* (англ. *box* «т. с.; удар»), *дérбі* «змагання коней» (англ. *Derby* «т. с.» — від прізвища лорда Дербі, який уперше провів такі змагання), *пéна́лті* (англ. *penalty* «т. с.»), пов'язане з лат. *poenālis* «каральний», похідного від *poena* «кара»), *рэгбі* (англ. *rugby* «т. с.» — від назви англійського міста Регбі (*Rugby*), у школі якого вперше почали грати в цю гру), *чемпіон* (англ. *champion* «т. с.»), походить від пізньолат. *campiōnem*, букв. «той, що завойовує поле», пов'язаного з лат. *campus* «поле») і т. ін.

Відомі в українській мові англійські найменування осіб: *д́жентльмéн* (англ. *gentleman*, досл. «благородна людина»), *ло́рд* (англ. *lord* «т. с.» < сангл. *laverd* < дангл. *hlāford* (**hlāfweard*) «хоронитель хліба» (*hlāf* «хліб» + *weard* «варта»), *мі́стер* (англ. *mister* зводиться до лат. *magister* «начальник, керівник»), *се́р* (англ. *sir* «пан») (звертання) походить з лат. *senior* «старший», пов'язаного з *senex* «старик»), *ст́бард* (англ. *steward* «т. с.; керуючий, розпорядник» < дангл. *stigweard*, букв. «охоронець хліва, свинарника» (*stī-g* «свинарник» + *weard* «охоронець»), *хуліга́н* (англ. *hooligan* «т. с.»); в основі слова прізвище ірландської злочинної родини *Houlihan*) і т. ін.

Є серед англійських за походженням слів назви матеріалів і одягу: *вельвéт* (англ. *velvet* «оксамит» через слат. **villūtus* «волохатий» зводиться до лат. *villus* «волося»), *д́жéрсі* (англ. *jersey* «т. с.» — від назви острова Джерсі (Jersey), де виготовлялася пряжа високої якості та в'язалися з неї тонкі вироби), *макíнтóш* (англ. *mackintosh* «т. с.» — від прізвища хіміка Ч. Макінтоша, що винайшов спосіб виготовлення непромокальних тканин), *свéтп* (англ. *sweater* «свeтp» утворено від *sweat* «піт, потіти») тощо.

Деякі запозичення передають особливості життя (нерідко минулого) в Америці: *дóлар* (англ. *dollar* «т. с.» походить від нім. *Taler* «грошова одиниця»), *кóвбóй* (англ. *cowboy* «т. с.»), букв. «коров'ячий хлопець»), *лíнчува́ти* (англ. *lynch* «т. с.» — від прізвища судді й плантатора Ч. Лінча, який запровадив самосуд); інші слова, запозичені через посередництво англійської, відбивають реалії різних країн і їх назви в місцевих мовах: *д́жунглі* (англ. *jungle* «т. с.» — з гінді *jangal* «пустка; ліс; незаселене місце»), *бумерáнг* (англ. *boomerang* походить від австралійського *wo-mur-rang*, букв. «вернись назад»), *д́інго* (англ. *dingo* «т. с.» — з австралійських мов), *мокасі́ни* (англ. *moccasin* «т. с.» — з алгонкінських мов), *та́бу* (англ. *taboo* «заборона» — з мови жителів Полінезії) і т. ін.

Суттєві семантичні зміни в запозиченнях з англійської мови (пор. *д́жéрсі*, *клуб*, *ло́рд*, *ст́бард*) відбулися задовго до того часу, як слова ввійшли до складу української лексики, де основна їх маса змін семантики не зазнала.

Давніми південно-західними сусідами українців були румуни (молдавани). Унаслідок безпосередніх контактів між відповідними племенами й народами в українській мові з'явилися запозичені з цих мов слова, переважно на позначення побуту: *ке́нтар* «хутрянний одяг» (молд. діал. *kenţár* (*nenţár*), пов'язане з *nenţ* «груди», що походить з лат. *pectus* «т. с.»), діал. *пла́й* «гірська стежка; рівне поле» (рум. молд. *plai* «полонина; країна» виводиться з лат. **plagijs* (*plaga*) «країна, область»), *ті́рло* «місце відпочинку худоби; лігво» (рум. *tîrlă* «загін для овець») запозичено з південнослов'янських мов, пор. серб. *трло* «загорода; місце зимівлі худоби», болг. діал. *трло* «літній загін для овець»). Найбільше подібних утво-

рень стосується тваринництва, вівчарства. Чи не найдавнішим з них є псл. *сарь «козел» (рум. *țap*, іт. *zappo* «т. с.»), слово вівчарської карпато-альпійської культури; припускалося також, що воно зводиться до лат. *saper* «цап» < іє. **kapro* «т. с.»); до цієї ж тематичної групи належать діал. *бабана* «стара вівця» (рум. *babăna* є похідним від *băbă* «стара жінка, баба»), діал. *джерма́ла* «щипчики, якими чабани вичищають черв'яків з ран у овець» (молд. *vermár* «т. с.») утворене від *вэрме* «черв'як» < лат. *vermis* «т. с.»), діал. *дзер* «сироватка» (рум. *zer, zăr* «т. с.»); можливий зв'язок з лат. *serum* «т. с.»; припускалося також дако-мізі́йське або фракійське походження слова), діал. *качу́ла* «молдавська смушева шапка» (молд. *кэчу́лэ*. рум. *căciulă* «т. с.»; очевидно, слово успадковане з дунайської латині, до якої могло ввійти з дако-мізі́йської або фракійської мови) та ін.

Запозичення з румунської (молдавської) мови є переважно діалектизмами. До літературної мови, крім згаданих вище *кентар*, *тірло*, *цан*, увійшли також *плекату* «з любов'ю вирощувати, виховувати» (рум. діал. *plecă* «годувати груддю», *plecătoаре* «вівця, яка дає молоко», пов'язані з лат. *aplico* «прикладаю, притискую»), *пану́ша* «в'язка тютюнового листя» (рум. *părușă* «лялька; в'язка; початок молодої кукурудзи», утворене від лат. **pāra* — варіанта форми *pīra* «лялька»), *мамалі́га* «каша з кукурудзяного борошна» (рум. *mămăligă* «т. с.»), пов'язане з лат. *milium* «просо, пшоно») тощо.

Етимологія деяких запозичень із східнороманських мов виявляє їхнє слов'янське походження: діал. *дбійка* «мамка, годувальниця» — рум. *dobică* «годувальниця» з псл. **dojiti* «доїти; годувати груддю»; діал. *женті́ця* «сироватка з овечого молока» — рум. *jîntiță* «осад сироватки» виводиться від псл. **žetica* «віджата сироватка», похідного від **žeti* «жати»; діал. *сусу́к* «кукурудзосховище» — рум. *sîsiîac* «т. с.» — від укр. *сусік* «засік» або болг. *сѣсек* «амбар»; *трембі́та* — рум. *trîmbiță* «труба, сурма, горн», пов'язане з псл. **trǫba* «труба» — та ін. (слов'янізмів у румунській мові нараховують до 30 %).

На південному заході українські землі межують з угорськими. У XVI–XIX ст. частина українських земель разом з угорськими входила до складу Австрії, а пізніше Австро-Угорщини. Отже, в українців і угорців були умови для обміну матеріальними та духовними цінностями. Пор. запозичення з угорської мови: діал. *гайдáу*, *гайдáр* «вівчар» — через рум. *haidău* «пастух волів, корів» виводиться від уг. *hajtó* «погонич», пов'язаного з *hait* «гнати»; діал. *делб́нний* «гарний» — з уг. *deli* «стрункий, гарний», що, можливо, сходить до тур. *deli* «запальний, хоробрий»; діал. *д́переш* «чалий кінь або віл» — з уг. *deres* «вкритий інеєм, білуватий», похідного від *der* «іній»; діал. *д́жунд́жб́вий* «прекрасний, розкішний» — з уг. *gyöngy* «перли, бісер; прекрасний», запозиченого з тюркських мов; *чáрдáш* «угорський народний танець» — з уг. *csárdás* «танець, що виконується в корчмі», похідного від *czárda* «шинок, корчма», що запозичене із сербської мови (серб. *чáрдáк* «балкон, галерея») тощо.

Подібно до *чáрдáш*, є зворотні запозичення і серед інших мадяризмів: діал. *га́зда* «господар» — з уг. *gazda* «т. с.»), що пов'язується із слов'янським словом (пор. укр. діал. *госпóда*); діал. *удворі́юшнний* «ввічливий, чемний» — з уг. *udvarias* «т. с.»), що походить від *udvar* «двір» (зокрема, королівський, князівський) і далі від псл. **dvorь*, укр. *двiр*; діал. *ц́мбор* «товариш, приятель» — з уг. *cimbora* «т. с.»), що зводиться до серб. ст. *супруг* «запряжка; сердечний друг»; діал. *чóрба* «щось велике, погане» — з уг. *csorba* «щербина; втрата, збиток», яке пов'язується з болг. *църба* «зазублина», слн. *škřba* «уламок, щербина» і под.

Здебільшого запозичення з угорської продовжують уживатися в українській з властивою їм у рідній мові семантикою; певні семантичні відтінки з'явилися, зокрема, в словах, що етимологічно походять із слов'янських мов: наприклад, *двір* запозичено в угорську в значенні лише «двір монархічний, аристократичний», а *супруг* повністю втратило первісну семантику, пов'язану із «запрягом».

Функціонують в українській мові запозичення, крім відзначених вище з польської та російської, і з інших слов'янських мов. У поліських діалектах є білорусизми (пор. *барáнок* «крендель» < **обваренок* від *варіти*, *базінка* «суниця лісові» — з бр. *пазёмка* від *земля* та ін.); у літературній мові як білорусизм розглядається прикметник *бадьорий*. Нечисленними є запозичення з чеської мови (ст. *благобіт*, *гаврán*, *пóлька* «танець», *рушніця*), словацької (діал. *дрáшка* «доріжка» < слц. *dražka* «т. с.»), *зуноватися* «набриднути» — від слц. *zupovat* «т. с.», пов'язане з *пуť* «знамагати»), болгарської (укр. діал. *чурáпи* «домашнє взуття» — з болг. діал. *чорáп* «панчоха» < тур. *çorap* «т. с.»), сербської (діал. *бáраб* «зайда» — серб. *барáба* «груба людина», зводиться до імені біблійного злодія *Varabba* «Варавва») та ін.

Так само нечисленними є запозичення з неслов'янських мов (крім розглянутих вище) Європи й Азії — литовської: укр. діал. *дерв́ан* «дернина» — лит. *dirvonas* «переліг», пов'язане з *dirti* «здирати», *кiвиш* — лит. *káušas* «кiвш; череп», *мантáчка* «брусок для гостріння коси» — лит. *meñtė* «лопатка», пов'язане з *mėsti* «змішувати», *янтáр* — з лит. діал. *jentaras*, лит. *gintáras* «т. с.»¹⁰; естонської: укр. *міза* «заміська садиба» — з ест. *mõiz* «двір, маєток», спорідненого з фін. *moisio* «садиба»; фінської: укр. *кáмбала* — фін. *kampala* «т. с.», *нёрпа* — фін. *norppa* «тюлень», *пурга́* — фін. *purku* або карел. *purgu* «т. с.»; голландської (терміни мореплавства, запозичені через посередництво російської мови): *гáвань*, *дáмба*, *док*, *дрейф*, *кок*, *матрóс*, *рубка*, *шкіпер*, *яхта* та ін.; норвезької: укр. *фіóрд* — норв. *fjord* «т. с.»; шведської: укр. *динаміт* — шв. *dynamit* «т. с.» (термін утворено в 1867 р. шведським хіміком Нобелем); давньоіндійської: укр. *йо́г* — з дінд. *yōgi* «т. с.», пов'язане з *yōga* «запрягання; підкорення; філософська школа», *у́гáт* «ярмо»; гінді: укр. *ніжáма* — гінді *rājāma* «штани», *ра́джа* — гінді *rājā* «князь» (споріднене з лат. *rex* «цар»), *танк* (через посередництво англійської — гінді *tānkh* «водойма, цистерна»); циганської: укр. діал. *чупні* «батіг поводиря циганського табору» — циг. діал. *чупні* «батіг»; японської: укр. *ікебáна*, *кімонó*, *самурáй*, *харакірі*; китайської: укр. *чай*, *мандарін*, *нанка* (тканина) — від назви міста Нанкін, *чуміза*; з манчжурських мов: укр. *пáнти* — манчж. *funtu* «т. с.»; монгольської: укр. *дохá* «кожух» — монг. *daqu* «т. с.», діал. *меліга* — монг. ст. *tälägän* «віз, візок», тибетської: укр. *як* «бик» — тибет. *gyag* «т. с.» та ін.

Короткий огляд величезного лексичного матеріалу, що з'явився в українській мові внаслідок її тривалої взаємодії з мовами різних племен і народів (на сторінках цієї статті він представлений лише символічно), дозволяє зробити низку висновків. По-перше, запозичалися (й запозичаються нині) переважно іменники — назви предметів і понять, терміни різних галузей науки, техніки, мистецтва. По-друге, саме ця «предметність», термінологічність багатьох запозичень визначає їхню відносну семантичну стабільність на українському ґрунті. За своєю семантичною структурою запозичення тяжіють до однозначних утворень (пор. *лòтос*, *фарáбн*, *ісла́м*, *мечéть*, *дóбра*, *коміши*, *пові́дло*, *скрòня*, *обце́ньки*,

¹⁰ *Непокупний А. П.* Західнобалтійські та східнослов'янські зв'язки й паралелі // *Мовознавство*. — 1973. — № 4. — С. 21–30.

пляшка, шніцель, літера, пацієнт, стагнація, ігумен, ботаніка, велосипед, кашне, макарони, какао, трамвай, різби, кептар, чардаш, фіорд, янтар і т. ін.).

Разом з тим чимало запозичень, навіть термінологічного характеру, адаптуючись у новому середовищі, виявляють схильність до вживання в переносному значенні, а з часом, унаслідок розширення й ускладнення семантики, переходять до класу полісемантичних (нерідко як терміни різних галузей науки): аномалія, арматура, блок, блокада, бункер, декларація, ізоляція, інтервал, консул, контакт, культура, матриця, механізм, полігон, туп, школа тощо).

Головна історія семантики запозиченого слова здебільшого відбувається в мові-джерелі, рідше або частково — у мові-посередниці. Навіть назви абстрактних понять, найсучасніші терміни через різні семантичні відгалуження й узагальнення можуть вести свій початок у мові-джерелі від дуже конкретних назв з предметною семантикою: *агрегат* — від лат. *grex* «стадо», *гуманізм* — від лат. *gustus* «земля», *ерудіція* — від лат. *rudis* «грубий, дикий», *кабінет* — від лат. *savea* «клітка, печера, загорожа», *ліміт* — від лат. *limes* «межа, дорога між полями», *мандат* — від лат. *manus* «рука», *м'ускул* — від лат. *mūs* «миша», *попурі* — від фр. *pot pourri* «рагу, суміш», букв. «гнилий горщик», *фах* — споріднене з днн. *fak* «огорожа», *шахта* — від нім. *Schacht* «халява; шахта» (через об'єднане порівняння) і т. ін. Отже, семантичну еволюцію слова краще розкриває етимологічний словник української мови, а не історичний.

За первинними значеннями запозичень можна скласти певні уявлення про давні технології та умови життя: *комплекс* — з лат. *complexus* «зв'язок; побудова» < від *plecto* «плету, спілітаю», *текст* — з лат. *textus* «тканина; зв'язок» < *texe* «ткати, плести», *техніка* — з гр. *τέχνη* «уміння» < *τέκτων* «тесляр», *токсикоз* — з гр. *τοξικός* «отруйний» (для стріл) < *τόξον* «лук і стріли», *фляга* — з герм. *flaska* «т. с.», споріднене з лат. *plecto* «плету», *груба* «піч» — з днн. *gruoba* «яма» — як місце для вогнища в приміщенні. У такій конкретній семантиці можуть простежуватися давні звичаї, наприклад, звичай міряти поверхню подручними засобами: укр. заст. *аршин* «міра довжини» — з тур. *arşin* < перс. *ārāš* «лікоть», пор. і укр. діал. *локот* «міра пряжі», друс. *локоть* «міра довжини»; *фут* — з англ. *foot* «міра довжини; ступня».

Досліджуючи етимологію слов'янських термінів прядіння й ткацтва, обробки дерева, гончарного та ковальського ремесел, реконструюючи праслов'янську форму та семантику цих термінів, автор фундаментальної монографії «Ремесленна терминологія в славянських языках» О. М. Трубачов неминуче торкався у зв'язку з мовним планом і плану матеріальної культури, висвітлював певні архаїчні лінії еволюції матеріального виробництва у слов'ян (і серед них походження гончарства з плетіння, коли посуд спочатку виплітався, а потім обмазувався глиною) ¹¹.

Через етимології запозичень можна побачити прослідки давніх вірувань: *вістяр* — з лат. *altāre, altar* «жертovníк, пристрій для спалювання жертви» < **adalejo* «спалюю»; *фурункул* — з лат. *fūrunculus* «злодійчик» < *fūr* «злодій» (наслідок антропоморфізації хвороби), серед іншого — простежити давні способи розв'язання спірних питань: *дебати* з нар.-лат. *battere* «бити», *дискусія* — з лат. *quatere* «трясти, бити».

Найдавніші значення низки слів, причетних до писемності, висвітлюють перші кроки людства на цій ділянці культури: укр. *буква*, псл. **buku* «літера» запозичене з германських мов, гот. *bōka* «письмо, грамота» пов'язане з назвою

¹¹ Трубачов О. Н. Ремесленна терминологія в славянських языках. — М., 1966. — 415 с.

бука: на букових дощечках накреслювались письмена; *ієрогліф* — з гр. *ἱερογλυφικός* «ієрогліфічний» — складне утворення з *ἱερός* «священний» і *γλῶφῆ* < *γλύφο* «видобую, вирізую»; *кодекс* — з лат. *cōdex* «дерево; навоскована дощечка для письма» < *cūdo* «б'ю»; *руні* «букви давньогерманських алфавітів» — з нім. *Rüne* «рунічний напис», споріднене з гот. *rūna* «таємниця; письмо»; *шриффт* — з лат. *scribo* «пишу, вирізую» тощо.

Велика кількість власних назв, переважно запозичених, незалежно від їхнього первісного значення, у сучасній мові лише називають людину або якийсь об'єкт. Разом з тим в основі певної частини загальних найменувань лежать власні назви — здебільшого антропоніми, рідше інші: *король* — з нім. *Karl* — від імені Карла Великого, *цар* — через друс. *цѣсарь*, ст.-сл. *цѣсарь* — з лат. *Caesar*, *баробля* — з нім. *Brandenburg*, назви землі, звідки картопля поширювалася на схід, *бойкот* — з англ. *boycott* < *Boykott*, від прізвища англійського капітана Бойкота, *грасія* — з лат. *grātia* «краса», від імені богині краси *Grātiae*, *дизель* — з нім. *diesel*, від прізвища винахідника двигуна (*R. Diesel*), *марафон* «біг на далекі відстані» — від назви грецького селища *Μαραθών*, звідки в 490 р. до н. е. до Афін прибіг гонець з вісткою про перемогу греків над персами, і т. ін.

Зміни давньої семантики, напрями цих змін або й паралельний рух думки допомагають встановити зіставлення споріднених утворень і їхньої історії в різних мовах, зокрема семантики запозичених слів у мові-джерелі з праслов'янською, українською та іншими мовами: укр. *дах* — нім. *Dach*, споріднене з лат. *tego* «покриваю» — і з псл. **stogъ*, укр. *сміг* (серед іншого — свідчення й того, що дах вкривався соломою не лише в Україні); у спорідненості з укр. *гармонія* < гр. *ἁρμονία* «зв'язок; стрункий порядок», що пов'язане з *ἄρμα* «упряжка, колісниця», а також з вірм. *arari* «я роблю», нім. *Arm*, укр. *рамено*, можна простежити еволюцію значення від колишніх примітивних робочих рухів руки до найтонших нюансів у високому мистецтві.

T. B. LUKINOVA

UKRAINIAN LEXIS: SEMANTIC CHANGES IN LOAN WORDS

This short review of the enormous mass of lexis (only briefly outlined here) that came to Ukrainian as a result of its long contacts with the languages of various tribes and nations allows to make several conclusions. Firstly, it is mostly nouns — names of objects and concepts, terms from different areas of science, technology, and art — that were, and still are, borrowed. Secondly, it is exactly their nature as names of objects and technical concepts that causes the semantic stability of many loan words in Ukrainian. In terms of their semantic structure, they tend to have one meaning only (eg, *лѳтос*, *фараон*, *іслам*, *мечѳть*, *дѳбра*, *коміш*, *повидло*, *скрѳня*, *обцѳньки*, *пляшка*, *шніцель*, *літера*, *паціѳнт*, *стагнація*, *ізумен*, *ботаніка*, *велосипѳд*, *кашнѳ*, *макарѳни*, *какао*, *трамвай*, *рѳзбі*, *кѳптар*, *чардѳш*, *фібрѳд*, *янтѳр* etc.)

At the same time, adjusting themselves to the new language, many borrowings, even technical ones, come to be used in a transferred meaning, and so gradually become, due to the growth and complication of their semantic structure, polysemantic words (frequently as terms from various fields of science): *аномалія*, *арматура*, *блок*, *блокада*, *бункер*, *декларация*, *ізоляція*, *інтервал*, *консул*, *контакт*, *культура*, *матриця*, *механізм*, *полігон*, *тип*, *шкѳла* тощо.

Key words: Slavic languages, semantics, borrowing of lexical entities, etymology, primary meanings, anthroponyms.